

El domini i els drets sobre l'aigua a la conca del Besòs a l'època moderna

Jaume Dantí i Riu*

Universitat de Barcelona

Resum

L'anàlisi dels establiments del domini reial sobre l'aigua en diferents poblacions del Vallès a la segona meitat del XVII, amb característiques distintes d'ús si es tractava de senyors, d'universitats o de pagesos, permet una aproximació més precisa sobre la presència del regadiu a les terres entorn del Mogent, del Congost, del Tenes, de la Riera de Caldes i del Besòs, així com la combinació amb l'activitat dels molins. L'increment del regadiu en el darrer quart del segle XVII i en el XVIII manifestava un cert dinamisme agrari, però no va suposar una gran transformació d'aquella zona. D'altra banda, els conflictes derivats de la defensa dels drets de particulars o de poblacions generats, sobretot, pels abusos en l'accés a un mateix corrent d'aigua, però també per la localització de recs i rescloses fora del terme municipal, són una bona mostra de l'interès creixent per aquell recurs.

Paraules clau: drets de l'aigua, conca del Besòs, segle XVII, extensió del regadiu.

Abstract

The analysis of the royal rule establishments over the water in different towns of Vallès in the second half of the seventeenth century, depending if it's use of lords, town councils or farmers, allows a better precise about the presence of irrigation to the lands around Mogent, Congost, Tenes, Riera de Caldes and Besòs, and combined with the activity of the mills. The increased irrigation in the last quarter of the seventeenth and in the eighteenth centuries expressed a some dynamic agriculture but it wasn't an important transformation in the area. Moreover, the conflicts arising from the individual rights or of towns generateds mainly by the abuse of access to the same stream, but also from the location of dams and the irrigation channels outside the municipality. They're a good examples to the increasing interest about that resource.

Keywords: Water rights, basin Besòs, seventeenth century, extension irrigable land, salet.

* Catedràtic del Departament d'Història Moderna de la Universitat de Barcelona (jdanti@ub.edu).

Rebut: 8 de desembre de 2010. Avaluació: 13 de juny de 2011. Versió definitiva: 7 de setembre de 2011.

L'any 1542 el portuguès Gaspar Barreiros travessava Catalunya i passat el Vallès es referia a la utilització de les aigües del Besòs i dels rius i rieres de la seva conca dient que «la regió en rep més profit que no pas del Llobregat, perquè l'empra per a regar els camps i per a moure molts molins d'aigua».¹ Aquella apreciació comparativa responia al fet constatat documentalment des de l'alta edat mitjana d'una presència significativa de terres de regadiu en el Vallès, que s'amplià a l'època moderna. Un altre viatger del mateix segle com el venecià Segismondo Cavalli també recollia aquella realitat quan en direcció cap a Barcelona deia que a partir de Llinars augmentava la diversitat de conreus amb alguns de regadiu.² En el segle XVII era T. Bertran Soler qui afirmava sobre Granollers que «... siendo de riego los más de sus campos, tienen abundante cosecha de cáñamo, no siendo menos la de legumbres y cereales».³ Així mateix, en el diari de Francisco de Zamora, a la segona meitat del segle XVIII, trobem anotacions més detallades en les quals s'insistia en la vinculació entre extensió del regadiu, diversitat de conreus i possibilitat de productes tardans, tant al Mogent, amb referències a Llinars, Cardedeu o la Roca, com al Congost quan tracta de la Garriga i Granollers, com al Tenes amb referències a Bigues, Lliçà d'Amunt i Lliçà de Vall, com al Besòs a Montmeló.⁴ En el cas d'aquesta darrera població, on justament conflueixen el Mogent i el Congost formant el Besòs i el Tenes, Zamora feia constar que, amb la construcció d'una mina d'aigua, el poble, que abans era miserable, ara és acomodat.⁵

Per la importància econòmica, i de fet vital, de la possibilitat d'ús de l'aigua s'entén l'interès de tenir-ne el domini i d'així fer-ho constar en tot tipus de documentació contractual i de propietat. A la conca del Besòs les referències apareixen des del final del segle X i és ben significativa la venda d'aigües que va fer la comtessa Ermessenda als habitants de Corró d'Amunt el 1020, citada per Bonnassie, amb les quals regaven horts, llinars, canemars, vinyes, arbres fruiters, llegums i cereals i podien fer-les arribar fins on els convingués.⁶ Els horts regats eren presents a tocar de bona part de les masies, però també a les viles, tal com consta en el cas de Granollers en el segle XIV amb un espai ben delimitat anomenat «els horts de la vila».⁷ A part de l'ús per al regadiu, també fou un objecte de domini fonamental la tinença dels molins, sovint en forma de monopoli senyorial o reial, i, per tant, de la disponibilitat de l'aigua per al seu funcionament. Fou sobretot a partir del segle XV, amb la consolidació de l'administració municipal, que els comuns aconseguiren privilegis de domini de l'aigua i dels seus diferents usos.

En aquest context, l'objectiu del treball que ens proposem parteix de l'anàlisi de les cessions del domini reial sobre l'aigua a diferents poblacions del Vallès a la segona meitat del segle XVII per tal de copsar-ne les distintes característiques d'ús quan es tractava de senyors, d'universitats o de pagesos. Alhora, la documentació ens permetrà una major aproximació a la presència del regadiu a les terres entorn del Mogent, del Congost, del Tenes, de la Riera de Caldes i del Besòs, així com a la combinació amb l'activitat dels molins. D'altra banda s'analitza-

1. García Mercadal (1952-1959: I-1036).

2. Bolós i Masclans (1980: 19-20). Incorpora la traducció del text referit a Catalunya (41-64).

3. Bertran Soler (1847: 57).

4. Zamora (1973).

5. Zamora (1973: 289).

6. Bonnassie (1979: I-406,408).

7. Capbreu de 1357, citat a M. Aventín i Puig (1996: 43).

ran alguns dels conflictes derivats de la defensa dels drets de particulars o de poblacions generats, sobretot, pels abusos en l'accés a un mateix corrent d'aigua, qüestió que planteja la creació i el caràcter de les associacions de regants, així com la importància de les solidaritats de poble en la tensió entre comunitats per la no-coincidència entre els límits municipals i la infraestructura de xarxa de rec, com succeí entre les Franqueses, Canovelles i Granollers.

El domini de l'aigua

D'entrada cal recordar que des del segle XII l'Usatge 72 establia que «els camins i les vies públiques, les aigües corrents i les fonts vives, els prats i les pastures ... havien de ser empriu de lliure utilització dels pobles», de manera que era el rei o el senyor, segons fos la jurisdicció, qui establia el control i les condicions d'ús.⁸ Pel que fa al domini sobre l'aigua, a l'època moderna, a la conca del Besòs, efectivament, la major part era reial, però també en restava en mans d'algun senyor com els Sentmenat que en controlava l'ús i en feia establiments fins i tot entrat el segle XVIII: «que ningú s'atrevis a regar, ni servir-se de las ayguas de dit terme per ser estas del senyor de dit castell, y així mateix que ningú se atrevís tocar, ni aturar la aygua que discorra des del molí de Ayguasana a la bassa del castell baix certas penas».⁹ Les condicions dels establiments no diferien gaire de les reials, tret que el cens anual que s'havia de pagar al senyor podia ser en espècie (dos capons), mentre que els reials eren ja en diner. Els senyors precisaven més en l'obligació del manteniment dels recs i concretaven quina part corresponia al pagès, i fins i tot en algun cas obligaven a la seva construcció per completar la xarxa hidràulica. Una altra característica del domini dels Sentmenat fou la constitució d'un establiment col·lectiu en el qual se suposava la configuració d'una organització per al repartiment d'aquell ús.¹⁰

Molt més freqüent era la tinença senyorial dels molins igualment establerts a pagesos. Els molins els trobem distribuïts entorn de tots els rius i les rieres de la conca, amb els seus corresponents recs, si bé eren especialment nombrosos en el Congost i en el Tenes. Dins de les jurisdiccions senyorials, a més del cens per a l'establiment, podien persistir alguns altres drets com l'obligació de treballar en la resclosa i en el rec del molí, tal com feia constar el senyor del castell de la Roca, que en va mantenir la propietat fins al 1645 quan fou traspasat al municipi.¹¹ En canvi, el baró de Centelles, que posseïa el molí de Llobateres, a la parròquia de Sant Quirze de Safaja, a l'establiment fet el 1486, després d'haver quedat abandonat, fixava només un cens i ja no esmentava l'obligació que havien tingut els homes del terme, des del segle XIV, d'arreglar la resclosa i netejar els recs i les basses.¹² Quan el que en restava era la simple propietat eminent, en molts casos es tractava de senyories eclesiàstiques com el monestir de Ripoll en el molí de les Canyes de Canovelles o el monestir de Sant Miquel del Fai que disposava de diferents molins en el Tenes, les referències a l'aigua eren només relacionades amb el manteniment dels recs i de les basses, així com del conjunt del molí, «a ús i costum de bon moliner».

8. *Constitucions i altres drets de Catalunya* (1704 : 1-248).

9. Citat a Serra i Puig (1988: 111).

10. Establiment fet el 1607. Citat a E. Serra i Puig (1988: 112).

11. Des de 1405 en mans dels Torrelles. F. Carreras Candi (1895: 24-26).

12. Pladevall i Font (2009: 129-138).

Les universitats de jurisdicció reial accediren al domini de l'aigua també fonamentalment per la via de l'establiment, la major part a partir de mitjan segle xv. A la vila de Granollers s'aconseguia ja el 1432 i es feia constar que es feia extensiu a totes les aigües que hi passaven, no tan sols a les del riu Congost, sinó també a les de la font de Rosanes de la Garriga i la d'en Tàpies de Corró d'Avall. L'establiment precisava que les aigües eren considerades empriu i per tant de lliure ús per a tots els habitants de la vila, que també podien fer basses i peixeres per tal de treure'n el màxim de profit.¹³

La població de Caldes de Montbui és un cas particular pel fet de disposar també d'aigües calentes des d'època romana. La universitat aconseguia el lliure ús de l'aigua, tant calenta com freda, el 1452, així com el dret de pescar a la riera tot tipus de peix. En els nous establiments dels segles xvi i xvii, de confirmació del primer, es feia extensiu aquell ús a les aigües dels diferents torrents i fonts que a través de recs i canonades arribaven a qualsevol lloc de la vila.¹⁴ Pel nombre de corrents d'aigua i per la infraestructura hidràulica que s'esmenta, sembla clar que, si més no des de les primeres dècades del segle xvi, el regadiu abastava una gran quantitat de terres, a part de la utilització per a molins, trulls i adoberies.¹⁵

L'establiment fet a la universitat de Montmeló es referia a l'aigua del riu Congost i de la riera de la Roca, però també a la que procedia de les fonts i dels molins que hi havia en el terme per tal de poder regar «totes les terres del poble», fent-les circular per espais públics com eren els camins rals i la resta de vies. En aquest cas quedava clar que no es reservava cap limitació en l'ús, ja que s'explicitava que es podia regar tant de dia com de nit i que era el mateix consell municipal que tenia el dret d'assignar el repartiment entre els usuaris. Per contra, en la cessió al poble de la Garriga es constata la coexistència de l'establiment al comú i a particulars, de manera que es fixava un ús públic restringit a dos dies, els dimarts i els dissabtes, recordant que un cop passats aquests hi havia l'obligació de fer arribar l'aigua altre cop a la riera. Es desconeix amb precisió la causa d'aquella limitació, però podia ser deguda a la concessió de privatitzacions prèvies, alhora que especialment una corresponia al límit nord del terme, amb el que suposà de conflictes sovintejats pel pas de l'aigua a la resta de la població.¹⁶ De manera semblant deuria passar al poble de Canovelles, a la mateixa vall del Congost, on consta que el comú en tenia l'establiment fet per la Batllia General i alhora alguns pagesos havien rebut el seu particular.¹⁷

A la conca del riu Mogent s'establiren al comú les aigües de Sant Pere de Vilamajor i Cardedeu. En ambdós casos es feia referència a l'aigua de tota procedència així com a l'autorització dels jurats per construir-hi recs i rescloses per fer-la arribar a tots els indrets. Si bé eren concessions que procedien del segle xv, en les successives confirmacions es mantenia la possibilitat d'extensió d'aquelles infraestructures. Malgrat la limitació documental, que no permet sistematitzar la cronologia de la creació dels establiments, la major part dels regadius que es descriuen en el segle xvii, de fet, eren la continuació dels medievals.

13. AMG. Llibre de privilegis, fol. 75.

14. ACA. Batllia General, vol. 214. El capbreu és dels anys 1668-1669, però consten confirmacions des de 1520.

15. Ballart, Villanueva (1981).

16. Maurí Serra (1954: III-138,139).

17. Arxiu ca l'Ignasi. Llevador de les rendes del lloc i terme de Canovelles (segle xvii). Es tracta de les rendes pagades al Reial Patrimoni. Conté un plànol de la infraestructura hidràulica publicat a Dantí, Capdevila, Terrades (2008: 110-111).

Amb el traspass de l'ús de l'aigua al control dels consells municipals, aquests n'establien l'organització que havia de garantir-ne la distribució entre els qui disposaven de terres per regar. La vila de Granollers va fer una ordinació, el 1480, que reflectia, de fet, l'existència d'una estructuració anterior i perfectament delimitada dels espais d'horta, així com de recs. Sense fer atribucions personals, assenyalava la dedicació de dos dies a les «hortes jussanes» (dilluns i dimarts), dos dies a les «hortes mitjanes» ampliades (dimecres i dijous) i sense especificar la resta, però amb la condició que qui tingués l'aigua el dissabte a la nit l'havia de retornar al rec i qui gosés prendre l'aigua quan no li tocava seria penalitzat amb un ban de 10 sous, cosa que significava l'existència d'una distribució precisa.¹⁸ El fet que fos la universitat la titular d'aquell dret d'ús donava a l'administració municipal una atribució de defensa dels interessos de la comunitat més enllà dels que pertanyien a cadascun dels usuaris, tal com es manifestaria en els casos de conflicte amb altres municipis o amb particulars, tal com s'expressava en una concòrdia de 1520.¹⁹

L'extensió del regadiu

Malgrat que la disponibilitat del dret d'ús de l'aigua per part dels consells el convertís en un bé comunal, potser limitat a les terres més properes als nuclis de població, les de les hortes, són les concessions particulars les que reflecteixen millor la localització i la intensitat de les terres de regadiu en cadascun dels termes i en el conjunt de la conca. A través de la informació d'alguns capbreus del Reial Patrimoni és possible aproximar-se al coneixement d'aquella realitat a la segona meitat del segle XVII i a les primeres dècades del XVIII.²⁰ Cal dir, però, que hem pogut comprovar com els capbreus esmentats no recollien de manera exhaustiva totes les concessions que el patrimoni reial havia fet al llarg del temps i, per tant, que el resultat no deixa de ser una aproximació. Amb tot, seria encara el seguiment de les noves concessions que s'estenen durant tot el segle XVIII el que portà a P. Vilar a afirmar que fou al Vallès i a la Marina de Llevant on triomfà el regatge per la participació molt vigorosa a la seva extensió en aquella centúria.²¹

En una primera aproximació es constata que fou al llarg del riu Congost on es van produir el major nombre d'establiments d'aigua i després de manera semblant en el Mogent i en el Tenes. En consten poques a la Riera de Caldes i resulta menys significativa la informació sobre el Besòs, ja que s'inclou només el curt tram del Vallès i manca el de l'àrea de Barcelona. Amb aquest tipus d'informació, però, no es pot pretendre la mesura de l'abast del regadiu, ja que no consten les superfícies i, d'altra banda, tampoc no es pot conèixer quina fou l'extensió efectiva en els casos que el municipi disposava del dret de fer-lo arribar a «totes les terres», com succeïa a la Garriga, Canovelles, Granollers, Cardedeu, Vilamajor, Caldes de Montbui i Montmeló.

Palou era el poble que disposava de més establiments d'aigua dins de la conca del Congost. Si es compara amb el nombre de focs —el 1553 se'n comptabilitzaven 27—, es podria

18. ACVO. Llibre de privilegis de Granollers, fol. 179.

19. ACVO. Llibre de privilegis de Granollers, fol. 180.

20. ACA. Reial Patrimoni, vol. 214, Capbreu del Vallès 1668-1669; vol. 398, Capbreu del Vallès 1723-1735.

21. Vilar (1966: III-161-164).

afirmar que la meitat de les terres eren de regadiu, ja que en el capbreu constaven catorze concessions. D'altra banda, la localització del terme, a tocar de la vila de Granollers, podria fer pensar en la relació d'una producció agrària més intensiva i diversificada amb les possibilitats de comercialització que oferia el mercat expansiu d'aquella vila des de mitjan segle XVI.²² Aquella vinculació es confirma alhora amb el fet que alguns dels emfiteutes eren residents a Granollers i tenien terres a Palou o n'eren administradors, a part d'altres que es poden considerar absentistes com Bonaventura Brassó, que era ciutadà de Barcelona i que tenia el mas Rosàs. Cal fer notar que, a més d'establir l'aigua que es podia prendre directament del Congost, també es feia amb la dels dos recs de molí ja existents, el d'en Muntanyola i el d'en Junyent. Justament en el contracte fet a Jaume Muntanyola per a l'aigua que anava al molí i al trull s'hi afegia la possibilitat d'ampliar la xarxa per arribar a les terres que estaven a l'altra banda del rec que hi havia fins aleshores. També es comprova en aquest cas que la infraestructura de reg s'havia fet aprofitant l'espai públic, ja que es feia constar explícitament que es tractava de l'aigua que circulava pel costat del Camí Ral que anava de Barcelona a Granollers. Per la referència a altres recs i a un aqüeducte es pot concloure que, efectivament, una gran part de les terres del terme podien ser regades si més no des l'inici de l'època moderna.

La segona població en nombre d'establiments era la Garriga, amb tretze, si bé aquesta també disposava, tal com s'ha dit, de l'ús públic de l'aigua. Tractant-se d'un poble situat al vessant mateix del Montseny, sobresurt la voluntat d'utilització de tots els corrents possibles, fossin torrents, fonts o el mateix Congost. Així mateix, en quatre concessions es feia referència alhora a la futura construcció de recs, canals o basses per augmentar l'abast de la zona de regadiu. Per la particularitat de l'existència d'una deu d'aigua calenta, també es concedia la construcció de nous «banys», com ja s'havia fet des del segle XIV, al pagès Josep Torra, de manera que un mateix contracte es referia a tot tipus d'aigua.²³

A la Garriga es reflectia la complexitat en la distribució de l'aigua per al regadiu i per a la resta d'usos, sobretot dels molins, per la superposició d'antics i nous establiments, així com pels drets privats i els drets públics. Serveixi d'exemple el cas del Rosselló i Caselles que des de mitjan segle XIV tenien un molí, establert aleshores pel monestir de Sant Miquel del Fai; el 1518 aconseguen un establiment reial per prendre aigua del Congost i del rec del molí de Blancafort, i fer rescloses i aqüeductes per al seu molí; de la mateixa Batllia el 1527 n'obtenien el dret de cobrir el rec amb una volta, construir un trull i la bassa i disposar de tota l'aigua que els fos necessària; finalment el 1576 aconseguen el dret de construir una ferreria i tenir-ne el monopoli.²⁴ Tots aquells drets eren reiterats en els successius capbreus de 1669 i 1723, de manera que restava condicionada qualsevol nova sol·licitud de petits pagesos que no n'havien disposat fins aleshores, fet que generava un major nombre de conflictes.²⁵

A la mateixa vall del Congost, al poble de Canovelles coexistien igualment el dret d'ús comú i un cert nombre de concessions particulars. Una característica d'aquell terme era sens dubte la utilització d'aigua que procedia d'un rec que tenia el seu origen en el poble de Llero-

22. Dantí i Riu (1988: 248-257).

23. Maurí Serra (1949: I-9, 222).

24. Maurí Serra (1949: I-397-398).

25. La reproducció literal de les concessions en els diferents capbreus dificulta el coneixement de la realització de les obres consignades.

na, el del molí dels hereus de Pere Roig, i alhora tenien la resclosa d'un rec propi al municipi veí de les Franqueses. Així, la major part de les concessions eren d'accés a l'aigua de recs molinars, forans o propis com el d'en Camps o el d'en Camporat. Alhora, pagesos benestants com els Duran disposaven del seu propi aqüeducte per fer arribar l'aigua directament des del Congost. Segons un plànol del segle XVII que recull els molins, els recs, les rescloses, les mines, les fonts i les basses de Canovelles, es pot concloure que pràcticament tota la terra del pla de la població podia ser regada, al marge dels establiments particulars esmentats.²⁶

A la vall del Tenes no consten establiments fets al comú. Cal tenir en compte que una bona part dels pobles d'aquella àrea formaven part de la Baronia de Montbui, que des de finals del segle XV estava en mans de la ciutat de Barcelona, i el seu Consell disposava de diversos drets, però no hi ha referència al de l'aigua. Des de l'època medieval l'aigua d'aquell riu s'utilitzava per moure un cert nombre de molins i els recs que ja aleshores es van construir han esdevingut la principal infraestructura de reg fins al temps present. Els establiments realitzats als segles XVI i XVII es refereixen en tots els casos a l'accés a l'aigua dels recs esmentats, particularment a la zona baixa de la conca, de Santa Eulàlia de Ronçana fins a Parets del Vallès. Tot i així, a la cession feta el 1538, a més de l'ús del rec del molí d'en Barbany i de l'antic rec d'en Radissa, també es concedia el dret de fer les rescloses i els recs necessaris per regar les terres dels Montells i els Plantada conjuntament. D'altra banda, en aquesta zona es constata l'existència d'una certa estructuració de l'ús del regadiu, ja que en un mateix establiment es feia referència a la resta de masos que utilitzaven la mateixa aigua i que podia procedir dels molins del poble veí, cas dels d'en Canyet i en Coll de Lliçà de Vall.²⁷ En aquest darrer cas, per la localització de tots aquells masos al llarg del pla de Parets, també es pot afirmar que el regadiu ja abastava una part significativa del terme.

La cura per l'aprofitament de l'aigua i la visió de conjunt del que era una conca es podia reflectir en la incorporació en un establiment de les condicions que havia de complir un tercer per al bon funcionament de l'estructura de reg. Jaume Fonolleda, pagès de Lliçà d'Amunt, tenia el dret d'aigua del Tenes per al seu molí fariner i per regar, però alhora se li reconeixia la facultat d'amonestar el moliner del molí d'en Canyet, de Lliçà de Vall, més al sud, si no mantenia el rec net i si incomplia el primer podia desviar l'aigua directament al riu. És l'únic cas en el qual apareix aquest tipus de condició, però resulta il·lustrativa de l'estructuració de la xarxa de rec a la conca, superant termes municipals i jurisdiccions, ja que Lliçà de Vall no pertanyia a la Baronia de Montbui.

Els establiments al riu Mogent eren una mica inferiors als del Congost i el Tenes, tot i que els consells de Sant Pere de Vilamajor i Cardedeu tenien el dret d'ús comú a part d'alguns de particulars. La concessió feta per la Batllia General a Cardedeu precisava que els jurats eren els administradors del dret i que podien fer passar les aigües de la riera de Vallfornès (que acaba al Mogent) per qualsevol indret construït recs i rescloses, encara que es desconeix quin en fou l'abast. Les poblacions del baix Mogent, sense l'ús comú, la Roca, Vilanova del Vallès i Montornès, eren les que concentraven més establiments particulars, sobresortint també

26. Arxiu ca l'Ignasi, Plànol dels molins i dels recs.

27. ACA. Reial Patrimoni, vol. 214. A l'establiment que tenia Paula Pla, vídua del pagès de Parets Joan Pla, consta que també hi regaven els masos Rossell, Gurri, Massó, Xiol, Guasch i Llobet. En el de Joan Torra de Lliçà de Vall s'esmentaven les terres d'en Nadal i en Gurri del mateix poble i les de Massó, Guasch, Pla i Comes de Parets.

l'aprofitament de l'antic rec del molí de la Roca. Si bé en els dos capbreus esmentats no constava aquell ús comú, a mitjan segle XVIII els regidors de la Roca manifestaven que gaudien d'aquell dret, però que no tenien cap document i per això el demanen a la Intendència i se'ls concedeix un nou establiment que també incloïa els particulars de Santa Agnès de Malanyanes, Orrius i Vilanova del Vallès.²⁸ Amb tot, tampoc no en quedaven al marge les terres altes de la conca, com podien ser les de Samalús, on el que es tractava era la utilització de fonts i torrents.

Sense oblidar les limitacions de la documentació, la part occidental de la conca del Besòs, particularment la Riera de Caldes i l'inici del riu Besòs pròpiament dit, tenia una escassa presència en aquells establiments reials d'aigua. A part del dret cedit als jurats de Caldes de Montbui des de mitjan segle XV, a la segona meitat del segle XVII només constava la cessió feta a Antoni Anglí i Pere Llorena, de Santa Perpètua de Mogoda, d'un aqüeducte amb el qual es feia arribar l'aigua de l'esmentada riera tant per a ús domèstic com per regar.²⁹ L'existència de dominis senyorialis que també disposaven d'aquell dret, com el dels Sentmenat o el de Montalegre sobre l'antiga baronia de Mogoda, dificulta el coneixement de l'abast d'altres aprofitaments.³⁰ A la baronia de Sentmenat el senyor concedia establiments tan exclusius com a un conjunt de persones i en aquest cas deixava la decisió del repartiment a mans del mateixos sol·licitants.³¹ Malgrat tot, es podria confirmar una certa diferència amb la part oriental de la conca en constatar la manca de restes arqueològiques de molins així com d'altres referències documentals.³²

Entrat el segle XVIII, el capbreu del patrimoni reial resulta menys exhaustiu que l'anterior, de manera que en conjunt registra menys confessions d'establiment, encara que també n'afegeix alguna. El més significatiu seria l'aparició d'alguns molins fins aleshores no registrats: dos a Sant Feliu de Codines, un a Cardedeu, un a Santa Agnès de Malanyanes, un a Montornès, un a Martorelles i un altre a Vallromanes.³³ D'alguns d'aquells hi ha constància que era de nova construcció, cosa que reflectiria l'inici d'un creixement relatiu que es va produir durant aquella centúria. Caldria un seguiment sistemàtic dels manuals de la Intendència per constatar les característiques de les noves sol·licituds d'accés a l'aigua i, per tant, de la possible ampliació del regadiu, però cal dir que en molts casos es tractava de la formalització de nous establiments per no disposar de documentació i es feia constar que eren usos «immemorials».³⁴ Entre els nous establiments sobresurten aquells que es feien per a diversos usuaris, ja que comportaven la construcció de noves infraestructures com eren les mines, encara que tampoc eren estranys en períodes anteriors.³⁵

Es confirmaria, doncs, la importància del regadiu en una bona part de la Conca del Besòs ja en els primers segles de l'època moderna i sovint com a continuació dels processos iniciats

28. ACA. Reial Patrimoni, Batllia moderna, vol. 246, fol. 642.

29. Al capbreu de 1668-1669 només consten dos establiments a Mollet en relació a l'aigua dels torrents de Cagall i de Merdans.

30. Pérez (1993).

31. ACA. Arxiu Sentmenat, Ind. 7, docs. 209, 265. L'establiment col·lectiu fet el 1607 es feia a un pagès, un sastre i tres paraires, circumstància que fa pensar que es tractaria sobretot de poder regar horts.

32. Dantí i Riu (2010).

33. ACA. Reial Patrimoni, Batllia moderna, vol. 398. Capbreu del Vallès 1723-1735.

34. ACA. Reial Patrimoni, Batllia moderna, vols. 215-216, 1718-1719; vol. 246, 1750; vol. 306, 1816. Tant a les primeres dècades del segle XVIII com a les del XIX sovint es feia constar que s'havia perdut la documentació en les guerres passades.

35. ACA. Reial Patrimoni, Batllia moderna, vol. 295. Cas de l'establiment fet a Tomàs Vila, de Caldes de Montbui, el 1799.

a la baixa edat mitjana. Per la localització de les infraestructures de canalització de l'aigua dels rius i les rieres també es pot afirmar que les zones regades superaven aquelles primerenques dels horts prop dels masos o a tocar dels nuclis de les viles i abastaven gran part de les zones planes sobretot del Congost i del Tenes i en part del Mogent. Amb tot, molt sovint la infraestructura principal d'accés a l'aigua era la dels recs vinculats als molins. Els pagesos benestants i mitjans eren els que disposaven majoritàriament dels establiments particulars d'aigua concedits pel Reial Patrimoni, mentre que en el segle XVIII ja constaven com a tinents alguns jornalers.

La presència d'una diversitat de conreus, amb l'alternança de cereals i llegums, i avançat el segle XVII amb el cànem, i amb la constància d'unes «tardanies», productes que corresponien a una segona collita anual, era sens dubte el resultat d'una certa intensificació facilitada també per la combinació de terres de secà i terres de regadiu. Fou justament a partir de 1670 quan augmentaren els nous establiments per fer recs, basses i reconstruir molins, iniciatives situades a l'arrencada del redreç.³⁶

La conflictivitat entorn de l'aigua

La importància del dret d'ús de l'aigua és també la que explica el relleu i la freqüència dels conflictes que es generaren al seu entorn. La conflictivitat manifestada en aquella àrea era de tres tipologies diferents: la que es produïa en l'àmbit senyorial per les limitacions imposades pel senyors; la generada per la confrontació entre comuns i particulars per la coexistència de drets d'ambdós; i la que es donava entre comuns per l'existència d'infraestructures situades fora del terme municipal. Ens fixarem fonamentalment en el darrer cas, però esmentarem algun exemple de totes les tipologies.

Dins del domini senyorial caldria resseguir la documentació de les cùries per poder comprovar l'evolució seguida en el control d'aquell dret, tot i que no sembla que es produïssin canvis significatius durant aquells segles, si bé la consolidació de l'administració municipal també podia comportar-ne el seu traspàs. Serveixi d'exemple el plet entre els Sentmenat i el pagès Antic Fruitós, del 1596, provocat pel que se suposava excés en l'ús segons el senyor, mentre que el pagès justificava que era un dret d'empriu immemorial. Els Sentmenat no reconeixien l'ús comú de l'aigua, ans el contrari, la consideraven de propietat i per tant ningú la podia utilitzar per regar sinó era amb el seu privilegi exprés. Tot i que el plet arribà a l'Audiència, acabà amb una concòrdia en la qual la Sra. Isabel de Sentmenat accedia a la cessió de l'ús de l'aigua dos dies sencers, dijous i divendres, «com és pràctica y costum entre los hortolans en lo territori de Barcelona», i amb una distribució de càrregues pel que feia al manteniment del rec, dues terceres parts a càrrec del senyor i una tercera part l'havia d'assumir el pagès.³⁷ Desconeixem fins a quin punt aquella concòrdia satisfia les necessitats de reg, però sí que quedava clar que la jurisdicció sobre l'aigua era del senyor i, per tant, que l'incompliment en l'ús podia ser penalitzat econòmicament per ell mateix.

36. Dantí i Riu (1988: 206-207).

37. Serra (1988: 112). ACA. Arxiu Sentmenat, Ind. 7, doc 250. El plet havia arribat a l'Audiència i finalment fou la vídua Isabel de Sentmenat la que deixà el litigi per evitar les despeses i «per pau i quietud».

Dels conflictes entre comuns i particulars, prou presents a les actes dels consells municipals, ens fixarem en els que es produïren a la Garriga a la darrerria del segle XVII, ja que podien ser el paradigma d'aquella tipologia si es té en compte que es tractava d'una població que disposava del dret d'ús comú de les seves aigües i alhora hi havia alguns pagesos, de masos benestants, que també havien obtingut establiments reials de caràcter particular. Els plets que es plantejaren estaven relacionats amb el manteniment de recs i amb les alteracions dels cursos de l'aigua en detriment de l'interès comú. El conflicte més significatiu fou el que anomenaven de la «sots aigua», que era en relació a un nou rec que permetés l'accés a altres terres i al qual s'oposaven Pau Noguera, Jaume Blancafort i Josep Rovira i Palau, els dos primers tinentes d'un establiment d'aigua propi, per considerar que afectava els seus drets, a part dels perjudicis que els comportava en construir-se en la terra d'algun d'ells. El plet es traslladà a la Batllia General i el 1681 entrà en vies de solució després d'assolir una concòrdia amb Jaume Blancafort per la qual el consell l'indemnitzava amb 280 lliures, que era la valoració del dany causat per la realització de la resclosa i el rec a les seves terres. El litigi encara continuà amb els altres dos, tot i que sembla que finalment desistiren.³⁸ En les mateixes dates i fins a 1683 es plantejava un altre plet encapçalat pel mateix Pau Noguera, que s'oposava a l'obra de redreç de la llera del riu Congost, que, malgrat tot, va portar a terme el Consell.

Si bé el resultat d'aquells conflictes amb el consell municipal acabà amb la imposició dels drets del comú, d'altra banda comportà despeses importants per part de la Universitat. Malgrat tot, aquell tipus de conflictivitat es reproduïa periòdicament, i més quan l'aigua escassejava o quan les riuades malmetien les rescloses. Per aquests motius a la Garriga es feia recurrent la tensió amb en Blancafort, que era qui tenia dins de la seva propietat la resclosa i el cap del rec amb el qual havien de regar la resta.³⁹ Cal tenir present, també, que aquells conflictes sorgien en un període de clar desenvolupament d'iniciatives relacionades amb l'aprofitament de l'aigua, ja fos per regar, amb la necessitat de posar mesures de control en la distribució entre els usuaris, ja fos amb la construcció de basses per amaran canem, amb els problemes que se'n derivaven per la putrefacció de les aigües. El consell de la Garriga decidí el 1694 de construir unes basses públiques per tal que fossin les úniques utilitzables i fer enderrocar la resta per evitar els efectes sobre la salut.⁴⁰

La conflictivitat entre municipis i particulars també es podia produir per la contraposició dels drets obtinguts per uns i altres quan es tractava de termes municipals veïns. Això explica l'interès en la renovació dels establiments en el segle XVIII per assegurar que no es limitessin les disponibilitats que es tenien fins aleshores. Aquest fou el cas de la sol·licitud de nou establiment, el 1750, a favor del regidors de la Roca per l'aigua del riu Mogent i els seus torrents, per tal d'evitar que la concessió que pogués tenir el pagès Francisco Mir Riba, de Llinars, no restringís els drets que gaudien els comuns de Santa Agnès de Malanyanes, la Roca, Orrius i Vilanova, que estaven aigües avall del mateix riu.⁴¹ Sens dubte es reflectia també l'interès per l'expansió del regadiu en aquella àrea com ho explicitava la sol·licitud d'establiment d'aigua

38. Documents publicats per Maurí Serra (1953: II- 244-247).

39. Nous conflictes documentats els anys 1698, 1699, 1707, 1708, 1712.

40. Document publicat per Maurí Serra (1953: II- 257).

41. ACA. Reial Patrimoni, Batllia moderna. Manual 246, fol. 642.

per regar feta pel monestir de Montserrat, propietari de la granja de Villalba, entre els termes de Cardedeu i la Roca, quan l'abat afirmava que «los productos de las mismas tierras serían continuos, mucho más crecidos y de un valor mucho más considerable que los actuales», alhora que exposava la seva predisposició a fer recs i construir rescloses.⁴²

Pel que fa als conflictes entre comunitats, la causa més habitual era motivada per la localització dels indrets on s'encaminava l'aigua cap als recs dins del terme municipal de la comunitat que estava més al nord i es posava en qüestió la «propietat» d'aquella aigua. D'altra banda, l'augment de les terres de regadiu dependents d'uns cabals hidrològics irregulars com són els del Besòs accentuava encara més la possible competència entre pobles veïns i la dificultat d'acceptar la pervivència d'antics drets. Ens referirem al conflicte entre el comú de Canovelles i pagesos i propietaris de les Franqueses i de Granollers que qüestionaven el dret dels primers a accedir a l'aigua del Congost dins del seu terme argumentant la propietat per part del comú de les Franqueses. El plet s'allargà entre 1816 i 1833, tot i que el conflicte s'arrossegava des de mitjan segle XVIII.

Sense una constància documental de l'origen de l'establiment del dret d'ús de l'aigua fet pel Reial patrimoni al comú de Canovelles, consta la seva aplicació en el segle XVII i el 1749 el consell municipal demana formalment que sigui ratificat ja que la documentació de la primera concessió reial s'havia extraviat. El text de la sol·licitud era particularment explícit en el que seria posteriorment la causa del conflicte, de fet probablement ja encetat i per aquest motiu es demanava la confirmació:

... la agua que discurre por la riera nombrada del Congost que divide dicho término de Canovellas del de lugar de las Franquesas tomandola en el termino referido de las Franquesas un quarto y medio adentro a la parte de poniente mediante un conducto que desde allí sale al expresado termino de Canovellas en la extensión de todo el y tambien del agua sobrante del molino nombrado de Roig de Llerona sito en el mismo termino de las Franquesas que mediante otro conducto va a parar al otro conducto arriba citado de dicho lugar de Canovellas.⁴³

Quedava clar que els pagesos de Canovelles es proveïen d'un rec que tenia la resclosa fora del seu terme i que alhora aprofitaven l'aigua d'un altre rec d'un molí igualment forà. La resposta de l'intendent Contamina era la concessió del precari «... para riego de las tierras de todos los individuos y particulares del referido termino bajo censo de 3 sueldos», de manera que assegurava la continuïtat en el dret administrat pels regidors del municipi.

El conflicte es va plantejar quan pagesos de Llerona i de Corró de Vall, del municipi de les Franqueses i altres amb interessos en aquella zona, van desviar l'aigua del Congost amb nous recs per regar les seves terres, de manera que deixaven els de Canovelles sense aigua. Segons l'Ajuntament de Canovelles, la confrontació havia començat durant la Guerra del Francès, quan els de les Franqueses havien fet altres conduccions, inclosa una mina, fins al riu Congost, de manera que deixaven sense aigua l'entrada del rec de Canovelles. Aquella actuació no tan sols impedia el regadiu de les terres dels pagesos canovellins sinó que també feia impossible

42. ACA. Reial Patrimoni, Batllia moderna. Manual 306, fol. 291 (1816).

43. ACA. Reial Patrimoni. Intendència, vol. 245, fol. 1320.

el funcionament del molins que hi havia a Canovelles. L'argumentació principal d'aquells era que abans de la guerra els pagesos de les Franqueses tenien la resclosa més amunt que els de Canovelles i aquests de fet utilitzaven l'aigua que sobrava als primers. Per contra, els de les Franqueses denunciaven directament el batlle i els regidors de Canovelles, així com altres pagesos, pel fet d'haver destruït aquella infraestructura que utilitzaven els de les Franqueses, acusació que s'acompanyava de testimonis que havien vist aquelles actuacions.

El que hauria pogut començar com un conflicte entres particulars derivava a l'enfrontament entre ajuntaments en la mesura que es posava en qüestió la jurisdicció i els drets sobre aquelles aigües. Fou, doncs, en l'àmbit institucional que insistia la resolució del Reial Patrimoni, després de gairebé vint anys de litigi.⁴⁴ D'una banda es resolía que l'Ajuntament de les Franqueses no tenia jurisdicció que li permetés fer alienacions d'aigua, repartiments, si no era a partir de l'autorització reial i, per tant, deixava sense efecte les noves distribucions. D'altra banda, es confirmava el dret d'ambdós ajuntaments d'accedir a l'aigua del Congost per als diversos usos i en aquest sentit també el dret de Canovelles de treure-la des del mateix terme de les Franqueses, tal com tenia establert.

Les resolucions judicials en aquell tipus de conflictes no feien altra cosa que reafirmar la persistència de la suprema jurisdicció reial i confirmar, si era el cas, l'existència dels drets concedits anteriorment. En la situació descrita s'interpreta que els drets dels uns i els altres no haurien d'entrar en contradicció en el marc d'una certa estructuració en la configuració de les successives xarxes de recs. Així, en la conclusió del plet no es negava la possibilitat que hi hagués nous accessos, sinó que en tot cas aquests s'havien de fer sota el control reial, tenint en compte que el comú de les Franqueses no disposava d'un establiment del dret, com, en canvi, sí que tenia Canovelles amb efectes dins del seu terme municipal. No consta quina fou la reacció dels primers, però seria interessant de conèixer l'evolució posterior del regadiu a les Franqueses.

Amb domini municipal o sense la conflictivitat entorn de l'ús de l'aigua seria una constant i d'aquí la creació d'organitzacions pròpies a l'interior de les poblacions per a la defensa dels interessos comuns dels que utilitzaven una mateixa infraestructura. Com s'ha vist, la causa més genèrica de les tensions era la contraposició entre l'interès individual i el comú, agreujat per l'existència contractual de drets particulars.

Amb tot, sense disposar per a l'època moderna de fonts que puguin precisar les superfícies regades, la documentació disponible per a l'àrea de la Conca del Besòs faria concloure que l'augment del regadiu es produí a partir del darrer quart del segle XVII i en el XVIII, però que en tot cas no es tractaria d'una gran transformació, ja que es realitzaria fonamentalment a través de les mateixes infraestructures dels períodes anteriors. En aquest sentit, la impressió de Vilar del «triomf del regatge» al Vallès en el segle XVIII hauria de ser matisada, ja que algunes de les sol·licituds fetes corresponien a confirmacions d'establiments anteriors i moltes de les noves no afectaven espais allunyats dels recs antics.⁴⁵ Alhora, però, sí que es pot confirmar que el sol interès a disposar de les esmentades confirmacions al costat de les noves iniciatives reflectien un dinamisme agrari que es materialitzava en l'augment de la diversitat de conreus i, a la fi, en l'augment de la producció agrària.

44. ACA. Reial Patrimoni. Batllia moderna, Plet 13b, 1833.

45. T. Peris Albentosa (2008: 125-140).

Referències bibliogràfiques

- AVENTÍN I PUIG, M. (1996). *La societat rural a Catalunya en temps feudals. Vallès Oriental segles XIII-XVI*. Barcelona: Columna Assaig.
- BALLART, J.; VILLANUEVA, J. (1984). *Resum de la història de Caldes de Montbui*. Caldes de Montbui: Ajuntament de Caldes de Montbui.
- BERTRAN SOLER, T. (1847). *Itinerario descriptivo de Cataluña*. Barcelona: Imprenta de Oliveres.
- BOLÓS I MASCLANS, J. (1980). *Com veieren els Països Catalans alguns viatgers del segle XVI*. Barcelona: Rafael Dalmau, editor.
- BONNASSIE, P. (1979). *Catalunya mil anys enrere: creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*. Barcelona: Edicions 62.
- CARRERAS CANDI, F. (1895). *Lo castell de la Roca del Vallès*. Barcelona: Libreria L'Avenç.
- DANTÍ I RIU, J. (1988). *Terra i població al Vallès Oriental. Època moderna*. Santa Eulàlia de Ronçana: Ajuntament de Santa Eulàlia de Ronçana.
- (coord.) (2010). *L'aigua i el patrimoni històric industrial a la Conca del Besòs*. Granollers: Consorci per a la Defensa de la Conca del Besòs.
- DANTÍ, J.; CAPDEVILA, A.; TERRADES, M.E. (2008). *Canovelles. De poble a ciutat 1008-2008*. Canovelles: Ajuntament de Canovelles.
- GARCÍA MERCADAL, J. (1952-1959). *Viajes de extranjeros por España y Portugal*. Madrid: Aguilar.
- MAURÍ SERRA, J. (1953). *Història de la Garriga*. Barcelona.
- PÉREZ, X. (1993). «El règim municipal al Baix Vallès, al segle XVI», *Notes*, 7, p. 59-76.
- PERIS ALBENTOSA, T. (2008). «El regadiu. Evolució, organització i transcendència socioeconòmica». Dins *Història Agrària dels Països Catalans*, III, p. 125-144. Barcelona: Publicacions i edicions de la Universitat de Barcelona.
- PLADEVALL I FONT, A. (2009). *Sant Quirze Safaja, un poble de frontera*. Barcelona: Amalgama Edicions.
- SERRA, E. (1988). *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII. Baronia de Sentmenat 1590-1729*. Barcelona: Crítica.
- VILAR, P. (1966). *Catalunya dins l'Espanya moderna*. Barcelona: Edicions 62.
- ZAMORA, F. DE (1973). *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona: Curial.